

"Историјски ревизионизам" је уобичајени назив за прекрајање историје из идеолошких или политичких разлога [1]. Најпознатији примери за то су умањивање или чак порицање злочина у Хитлеровим или Стаљиновим концлогорима. У књизи "Историја у кривом огледалу" Мирјане Радојичић [2], као сличан пример историјског ревизионизма наводи се однос Соње Бисерко према хрватским злочинама над Србима, почињеним у Другом светском рату, а посебно према логору Јасеновац. Соња Бисерко, како наводи Радојичићева, не само да пише о "олаком квалификовању ратних злочина над Србима термином 'геноцид'" [3], већ је за њу најзначајније место и симбол тог страдања тек "српски мит о Јасеновцу" [4]!

Ипак, поред овог вулгарног историјског ревизионизма, постоји и један далеко истанчанији ревизионизам Друге Србије, у коме учествују и неке историчарке из ове идеолошке опције. Зар разлику од ревизионизма Соње Бисерко, који је због своје грубости поприлично одбојан, ревизионизам који долази из круга око Латинке Перовић, међутим, далеко је продорнији и може оставити много штетније последице.

Још једном треба рећи да преиспитивање досадашњих историјских налаза и оцена само по себи не може бити рђаво. Оно што је, међутим, проблематично јесте ако је то преиспитивање мотивисано првенствено изваннаучним, дакле, идеолошким и политичким разлозима. Јер, ако постоји таква врста мотива, друштвени научник пада у искушење да се послужи тзв. илустративном методом. То значи да аутор-ревизиониста из обиља историјске грађе бира само оне чињенице које поткрепљују његову тезу, увећава њихов значај смештајући их у неодговарајући контекст и, коначно, изводи потпуно погрешне закључке.

Основна ревизионистичка идеја Друге Србије, која је уједно и најопаснија, јесте да је Србија изузетак у односу на друга европска, па и Балканска друштва. Садржина тог "изузетног", код аутора из овог интелектуалног круга, временом се мењала. Ипак, суштински налаз увек је остајао исти: пошто је Србија изузетак, случај који одступа од стандарда, на њу је онда оправдано применити и изузетне, нестандрдне политичке и друштвене мере, како би се постигли пожељни циљеви.

Први пут сам се са историјским ревизионизмом Друге Србије сусрео читајући књигу Олге Поповић-Обрадовић *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године* (1998). О тој књизи сам одмах направио критички приказ (НСПМ, 1-2/1999)

[\[5\]](#)

. Књига је била замишљена као разбијање мита о "златном добу српске демократије". Ауторка, која је припадала интелектуалном кругу Латинке Перовић, желела је да покаже да је тадашњи поредак у Србији био далеко од демократије. Моја основна примедба је била да су мане поретка вађене из историјског контекста и преувеличаване и да се Србији, за тадашње прилике, апсолутно не сме одрицати демократски карактер.

Рецимо, као доказ демократске проблематичности поретка, ауторка је наводила одсуство општег права гласа. Не само да жене нису имале могућности да учествују у изборима, већ, како је тврдила списатељка, чак ни "знатан број" мушкараца није имао право гласа. Наиме постојао је порески ценз, који је требало испунити како би се стекло право да се бира. И заиста, са данашњег становишта, ако већина пунолетних грађана не може учествовати на изборима, такав поредак није демократски. Али, овде је реч о поретку од пре сто година! Тада не само да жене нигде нису имале право гласа, већ је у готово свим земљама постојао порески ценз за мушкарце, и то далеко виши него што је био у Србији. Код нас је ценз не само био тако мали да су готово сви сељаци имали право гласа, већ су и становници градова са најмањим приходима овај услов лако испуњавали. Чак је било довољно и просто најавити да ће се убудуће плаћати минимални износ пореза па да се одмах буде уписан у бирачки списак.

Тако је удео грађана са општим и једнаким бирачким правом у укупном становништву Србије био 22 посто, одмах уз "шампионе" општег права гласа Белгију и Француску (са 22 посто), више него у Канади (20 посто), више него у САД, Немачкој и Аустријским земаљама (18 посто), више него у Шпанији (16 посто), Грчкој (15 посто), Холандији и Данској (13 посто), Великој Британији и Швајцарској (12 посто), Шведској (11 посто), Исланду (10 посто), Хрватској (8 посто), Угарској (6 посто), Италији (5 посто), Румунији (2 посто) итд. Дакле, у Србији је био готово двоструко већи удео гласача него у Британији, готово четвороструко већи него у Угарској и десет пута већи него у Румунији! Стога је, за оно време, а и за ове просторе, Србија пре била пример демократичности, него пример некаквог ауторитарног друштва.

Зашто је Другој Србији било важно да покаже да чак ни у то доба Србија није била демократска земља? Зато што је требало поткрепити њену тадашњу тезу да проблем са Милошевићевим ауторитаризмом не долази из његове личности, или из политичке констелације, већ из дубоких, детерминишућих друштвених структура. Наиме, како се тада писало, у целокупној српској историји није било "ниједног историјског периода који би се могао назвати демократским", "традиција српских земаља је заправо традиција

Пише: Слободан Антонић
понедељак, 27 јул 2009 11:26

источњачког деспотизма и самодржавља”, а тадашња ауторитарна власт није ништа друго до само најновији “беочуг у дугом ланцу ауторитарне владавине, од Стефана Немање до Слободана Милошевића”. Отуда “снаге модернизације”, закључивало се у Другој Србији, имају пред собом задатак да сруше ауторитарни режим у друштву које је такође суштински ауторитарно и коме такав режим савршено одговара. Снаге модернизације, стога, не само да треба да “сломе” режим. Оне морају да “сломе” и само друштво!

Та идеја “ломљаве” друштва мени се већ тада чинила изузетно опасном. То је идеја о нарочитој елити која читаво друштво проглашава малолетним, ставља га под своје политичко старатељство и онда му, чак и против његове воље, намеће вредности које оно не жели и политику коју оно не прихвата. Али, све што је пре 5. октобра било само у назнакама, након 5. октобра је експлодирало. Чак и после више изборних циклуса, мирних смена власти, демократске стабилизације институција, те самозване “снаге модернизације” и даље су гунђале због тога што грађани гласају “погрешно”, што је “националиста” превише у скупштини и у јавности, и што они сами немају потпуну власт да са овим друштвом раде шта хоће.

Они су се, рецимо, жалили да “у Србији одлучују милиони *неписмених*» (Никола Самарџић) [\[6\]](#), због чега «није мала вероватноћа да на њима победе они који у ланцу исхране једва да стоје неку степеницу изнад

змије и пацова

» (Светлана Лукић)

[\[7\]](#)

. Због тога

«

та већина није демократска, та већина није онаква каква мора бити да бисмо ми поштовали вољу те већине»

(Чедомир Јовановић)

[\[8\]](#)

? «Србију можете да промените једино кроз конфликт”, објашњавали су они, “кроз стално сукобљавање са онима који су препрека у том послу»

(Ч. Јовановић)

[\[9\]](#)

, и зато «морамо узети гвоздену метлу у руке и кренути од сваког суда, сваке станице полиције, универзитета, пропале економије, и одатле почистити све оне који земљу држе као таоца лажне историје и злурадих митова»

(Ч. Јовановић)

[\[10\]](#)

? «Неће у Србији бити ништа боље док се не задиме ломаче свете шпанске инквизиције!», претили су они (Ненад Прокић)

[\[11\]](#)

, објашњавајући да, на њихову велику жалост, «
Србија
није
имала
свој
грађански
рат
,
као
срећније
нације
,
који
би
допринео
појашњењу
основних
недоумица
» (Н. Самарџић)

[\[12\]](#)

. Јер,
«у Србији не можете постепено да преваспитавате друштво да би оно нешто схватило»
(Ч. Јовановић)

[\[13\]](#)

, па ако «немате снаге да се обрачунате са својим непријатељима» и ако не «забраните
злочиначко мишљење», добићете само «демократију пуштenu с ланца»
(Н. Самарџић)

[\[14\]](#)

!

Али, како се данас, на почетку 21. века, дакле у доба када је демократија "једина игра у граду", може оправдати захтев за стављање читавог једног друштва под старатељство? То није могуће само на основу оптужби да је цела политичка елита "националистичка" (осим, наравно, ЛДП), да су сви медији "националистички" (осим, наравно, "Пешчаника" и Е-новина), као и да је цело бирачко тело заражено вирусом национализма (осим, наравно, гласача ЛДП). За тако озбиљну ствар, као што је суспензија демократије и увођење "нестандардних" начина владања, потребна је далеко озбиљнија оптужба него што је она за национализам. Потребно је у друштву изнаћи неко у тој мери фундаментално зло, да оно једноставно може да оправда све радикалне, "нестандардне" мере, које Друга Србија жели да примени на ову земљу и на овај народ.

А то фундаментално и апсолутно зло, које оправдава све мере, јесте управо – фашизам. Ако свог политичког противника прогласите фашистом, а себе антифашистом, онда долазите у ванредно повољан положај да против њега можете да предузмете сваку меру. Као што је то лепо објаснио Никола Самарџић, у "Пешчанику", "антифашизам је једина идеологија којој су наука у прошлости и рационална морална филозофија одобриле сва
употребљива
средства"

[\[15\]](#)

. Какве год страшне ствари да смислите – убиство, силовање, понижавање, лагање... - "антифашисти" имају право да сва та средства користе против "фашиста". Јер, тако кажу "
наука"
и
"
рационална
морална
филозофија"
...

Стога је основни медијско-политички задатак Друге Србије да покаже: 1. да је у Србији владајућа идеологија заправо фашистичка, и 2. да фашизам није само тренутна појава, већ да је он трајна карактеристика српске историје. Тезу бр. 1 непрестано доказују Хелсиншки одбор, Е-новине, Пешчаник и остали медијско-идеолошки сервиси Друге Србије. То је тема о којој сам већ доста писао и на њој се овде нећу задржавати. Тезу бр. 2, пак, настоји да поткрепи историографска фракција Друге Србије, тј. круг историчарки окупљених око Латинке Перовић. И управо та теза представља основ данашњег историјског ревизионизма Друге Србије.

Теза о фашизму као о константи српске историје доказује се на три начина: прво, надувавањем појава антисемитизма, друго, тврдњом да је фашизам у Србији "аутохтон" и, као треће, доказивањем да се "српски нацизам" никако не сме свести само на Љотићев покрет, већ да је фашизам, заправо, увек био "мејнстрим" српске политике.

Централно место доказивања српског антисемитизма јесте нацистички логор на Старом сајмишту. Ово стратиште око 7.000 Јевреја (и, доцније, 10.000 српских патриота), у интерпретацији Друге Србије, израста у колективно дело Београђана и свих Срба! Наиме, према Извештају Хелсиншког одбора за људска права, за 2006. годину, кривица за нацистички холокауст над српским Јеврејима проширена је са немачких нациста на "владу националног спаса Милана Недића, љотићевце, Жандармерију и Специјалну

полицију", који су учинили да "Београд буде први европски град званично проглашен Judenrein" (чист од Јевреја) [\[16\]](#) . Штавише, по тврдњи историчарке Бранке Прпе, ако имамо у виду како су Јевреји убијани на Старом сајмишту, "Београд је...град који је на неки начин и патентирао гасну комору" [\[17\]](#) !

Овакве тврдње спадају у ред грубих историјских фалсификата. Као што је то одмах упозорио Јаша Алмули, "истраживања Савеза јеврејских општина Југославије, сведочанства преживелих српских Јевреја, као и дела признатих јеврејских историчара у иностранству, (...) говоре да су *једино* немачки окупатори одлучивали о уништавању Јевреја у Србији и да су извршиоци били немачки органи" (

Политика

, 14. јануар 2008)

[\[18\]](#)

. Од издавања наређења, преко чувања логораша, до убијања у гасној комори, у целој операцији истребљења српских Јевреја учествовали су искључиво немачки нацисти. Штавише, логор се уопште није ни налазио у окупираној Србији, већ на територији коју је анектирала НДХ. У "хрватским сликописима" из тога доба лепо се могу видети бродови са усташком шаховницом како патролирају реком, у подножју Саборне цркве. Усташки покољи по Срему или хортијевска рација 1942. у Новом Саду одиграли су се, такође, на данашњој територији Србије. Па ипак, гротескно би било рећи да Србија са тим догађајима има икакве везе, баш као што је бесмислено рећи да она има везе са нацистичким логором на Старом сајмишту. Рећи да су Срби криви за Старо сајмиште, само зато што се тај логор налазио на њиховој територији, исто је што и рећи да су Пољаци криви за Аушвиц!

Још је гротескнија тврдња Бранке Прпе да је "Београд био...град који је на неки начин и патентирао гасну комору". Камион - гасна комора (тзв. душегупка), којим су истребљивани београдски Јевреји, уопште није направљен у Београду, нити су га направили Београђани, нити је први пут употребљен у Београду. Отуда он никако и ни у ком смислу није могао да буде "београдски" патент. Камион марке "Заурер" је довежен директно из Немачке и њиме су управљали двојица СС подофицира, Гец и Мајер

[\[19\]](#)

. "Душегупка" је типичан нацистички производ, први пут употребљен крајем 1939. године, ради ликвидирања ментално заосталих болесника.

[\[20\]](#)

Камион "душегупка", који је довежен у Београд, направљен је у Берлинском криминалистичко-технолошком институту, на захтев самог Химлера

[\[21\]](#)

. Дакле, ако је ико "патентирао" гасну комору, то су били једино и искључиво немачки нацисти. А ако је ико патентирао тако монструозну лаж да је "Београд патентирао гасну комору", онда је то била управо директорка Историјског архива града Београда, Бранка Прпа.

Други начин доказивања снаге фашизма у Србији јесте тврдња да је он "аутохтони" српски производ, и да се зато он у Србији "регенерише" више него у било којој другој европској земљи. Ову тврдњу дословце заступа сама Латинка Перовић. Промовишући један рад своје колегинице, историчарке Оливере Милосављевић, она каже: "Оливера Милосављевић је показала да је српски фашизам аутохтона појава. Он није само рефлекс нацизма у Немачкој, нисмо ми само сателит који се храни Трећим Рајхом. То се врло добро види из идеологије наших квислинга. Немојте заборавити да су у разрађивању те идеологије ангажовани важни интелектуални капацитети тог времена" [\[22\]](#)

. Овде ћемо, само на тренутак стати, да бисмо подвукли Латинкину тезу да нису само српски "квинслизи" (вероватно љотићевци и недићевци) били фашисти, већ да су "у разрађивању те идеологије ангажовани важни интелектуални капацитети тог времена". Вероватно је, по Латинки, бар пола српске интелигенције било фашистичко (јер је реч о "важним интелектуалним капацитетима тог времена").

"Значи", наставља у следећој реченици Перовићева, "имате нешто аутохтоно, што ми до сада нисмо признавали, нисмо интерпретирали, па због тога нисмо могли ни да га дефинишемо нити да тако лако из тога изађемо". Опет застанимо, јер је ова реченица важна зато што представља директан позив на ревизију историографије, односно на ревизију досадашњих оцена домаћих и страних историчара да је фашизам у Србији био маргинална појава. "Њен налаз је у том смислу врло битан", наставља, опет у следећој реченици, Латинка Перовић, "јер он објашњава зашто се тај фашизам овде регенерише, упркос поразу његовог изворног облика на глобалном плану".

Опет застанимо, како бисмо подвукли кључну Латинкину тезу – фашизам се у Србији непрестано "регенерише", зато што он овде није успео захваљујући немачким тенковима, о не, фашизам је у Србији "аутохтони" (самоникли) производ, њега су Срби изумели исто кад и Немци и Италијани, па је зато он и даље овде толико жив и јак, док је у свим другим земљама "поражен". Управо то нам, већ у следећој реченици, поручује Латинка: "У свим земљама антифашистичке коалиције јављају се манифестације фашизма, али не дешава се обнова идеологије фашизма и нацизма до нивоа претензија да он постане владајућа идеологија". Дакле, свуда у Европи има помало фашизма, посвуда има бизарних, маргиналних групација фашиста. Али, пазите, једино у Србији "фашизам и нацизам" су толико развијени да су – о ужаса! – већ доспели "до нивоа претензија да постану владајућа идеологија"!

Истина, Латинка је толико милостива да је Србију ипак ставила у "земље антифашистичке коалиције". То је, има ли се у виду њена тврдња да је фашизам у

Србији "аутохтон", баш као и у Немачкој и Италији, ипак веома благонаклоно према Србији. Но Србија је, очигледно, са својим "аутохтоним" фашизмом који се непрестано "регенерише" "до нивоа претензија да постане владајућа идеологија", веома опасан изузетак међу земљама антифашистичке коалиције. И можда би право решење било да се Србија, са њеним "аутохтоним фашизмом", једноставно пребаци у табор коме суштински и припада – у поразене, фашистичке земље? Можда би право решење, заправо, било да се, од сад, према њој силе-савезнице почну односити једнако као што су се својевремено односиле према нацистичкој Немачкој и фашистичкој Италији – да, једноставно, Србија буде окупирана и радикално денацификована?

Међутим, неке се ипак може учинити необудљивом тврдња да је Србија у тој мери фашистичка земља да својим сопственим снагама никако не може изаћи на крај са таквом пошашћу какав је фашизам. Нису ли у Србији, ипак, увек били јаки левичарски покрети, социјалистички, у 19. веку, и комунистички, у 20. веку? Није ли управо Србија била родно место једног народног, демократског покрета, какви су били радикали у 19. веку? Нису ли, у Србији, одувек биле јаке либералне традиције? И, коначно, није ли "српски нацизам" баш поражен првенствено захваљујући српским антифашистима, а не зато што су овде морали да дођу амерички тенкови?

И управо зато историјски ревизионисти из Друге Србије негују ону трећу поменућу тезу, тезу која каже да је српски фашизам некако увек био у главној матици српске политике, да се прерушавао у разне идеолошке и политичке облике, али да је увек успевао да сачува своје језгро, језгро које је савршено одговарало једном прото-фашистичком друштву. Ту тезу је, у најпрегнантнијем облику, изразила историчарка Дубравка Стојановић, у свом раду који је изашао као део споменице о Латинки Перовић, у издању Хелсиншког одбора за људска права (то је књига о којој сам писао у прошлом броју "Печата"). [\[23\]](#)

Тај рад Дубравка Стојановић почиње понављајући тезу да је "Србија данас једна од најконтроверзнијих држава европског континента" и да је "српски случај јединствен у данашњој Европи" [\[24\]](#). "Узроци те дубинске кризе српског друштва у великој мери су историјски", објашњава даље она [\[25\]](#), јер су данашње "дилеме или проблеми готово непромењени у односу на оне који су мучили грађане Србије крајем 19. века" [\[26\]](#). То "долази отуда што је начин функционисања система, од тог времена, доживео сасвим незнатне измене" јер је систем остао "зачаурен у опни предмодерне политичке културе" [\[27\]](#)

. А таква проблематична политичка култура била је "у најдубљој вези с идеолошким концептима који су доминирали у српској политичкој мисли током 19 и 20. века"

[\[28\]](#)

"Ту идеологију", наставља Стојановићева - заборављајући да је у претходној реченици говорила о "идеолошким концептима", дакле о *различитим* идеологијама (али та редукција различитих идеологија само на једну, наравно, није случајна) – "прва је у српској историографији реконструисала Латинка Перовић, показујући у својим бројним радовима да се ради о чврстом систему који је, током времена, мењао облик, па и место на политичкој сцени, али чије су основне компоненте остале непромењене. Ради се, по Латинки Перовић, о дубинском, затвореном идеолошком систему који се рециклира скоро век и по, мењајући форме од раног српског социјализма Светозара Марковића, преко радикализма, затим разних облика идеологија блиских фашизму између два светска рата и током Другог светског рата, преко комунизма до национализма који је наступио половином осамдесетих година XX века"

[\[29\]](#)

Да ли сте само схватили сву генијалност Латинке Перовић! Она је *прва* открила да је све што је у Србији било, све те идеологије, сви ти покрети, сва та српска политика, заправо једно те исто! Социјализам Светозара Марковића, радикализам Николе Пашића, (полу)фашизам Димитрија Љотића, комунизам Јосипа Броза Тита, национализам Слободана Милошевића... – све је то заправо један те исти "дубински, затворени идеолошки систем, који се рециклира скоро век и по"! Ту нема никакве суштинске разлике, иза свега стоји истоветно, фундаментално зло, један елементарни, дубински, прото-фашизам, ур-фашизам, старији, ваљда, и од немачког нацизма, старији, ваљда, и од италијанског фашизма, стар, вероватно, колико и Стари Словени, првобитан, самоникао, аутохтон, подмукао, који се непрестано регенерише и мења, час је црвен, час је плав, час је смеђ, али је увек ту, прати нас као смрт, префригано и неумољиво, и зато се тешко открива... Али, срећом, ту је строга али праведна Латинка Перовић, и њено вешто око је у стању да чак и тако лукаво зло препозна и раскринка...

Да вам неко дође и каже: "Прати ме један човек. Кад год се осврнем он је ту. Што је најгоре, стално мења облике: час узима лик мушкарца, час жене, час детета... Помагај!". Да вам неко дође и каже тако нешто, шта бисте на то рекли? Шта бисте о њему помислили? [\[30\]](#) Управо на том нивоу је ово "крuciјално" откриће родоначелнице "другосрбијанске" ревизионистичке историографије. Оно представља у тој мери поједностављивање и шематизовање историје, да уопште није далеко од фалсификата. По том виђењу, Светозар Марковић, Никола Пашић, Димитрије Љотић, Јосип Броз Тито и Слободан Милошевић само су марионете једне те исте, тајанствене, дубинске друштвене структуре, националистичке и ауторитарне по свом карактеру, а у суштинском смислу и протофашистичке, и само ако се "сломи" та дубинска друштвена

структура, само ако "снаге модернизације" успеју да се радикално обрачунају са тим дубинским историјским чудовиштем, Србија може коначно да изађе на европски пут и да њиме стигне до среће и демократије...

Тако се све, поново, своди на "ломљење" друштва, на призивање некакве вандруштвене и наддруштвене силе која ће, у својству спољног демијурга, интервенисати и коначно "цивилизovati" и "европеизovati" Србију. Целокупни историјски ревизионизам Друге Србије и није ништа друго до апел за успостављање старатељства над Србијом, изналажење и објављивање све нових и нових "историјских" разлога за њену менталну, па и физичку окупацију. Не, реч "окупација" овде никако није прејака. Она заиста одговара једном сентименту који је љут на народ, који је љут на његове интелектуалне и друштвене елите, пошто упорно одбијају да се подвргну ампутацијама и преумљавањима које им се тако широкогрудно преписују. Зато наш увређени сентимент и жели свог "пацијента" да види свезаног, како би коначно себи и другима могао да покаже да је он у прави и да су његови "лекови" делотворни.

Сваки историјски ревизионизам је мање или више опасан. Али, онај који хоће да свеже цео један народ, који хоће да му отвори лобању и да му "поправља" мозак, свакако да спада у оне злоћудније. Управо због тога "другосрбијанство" вероватно и јесте најопаснија форма историјског ревизионизма којег налазимо у данашњој Србији.

[1] Овај чланак је ауторов реферат са научног скупа "Историјски ревизионизам и актуелна криза", *12. Филозофски сусрети*, организатори: Удружење за филозофију и друштвену мисао (Бањалука) Филозофска комуна (Београд) и Удружења студената филозофије Србије, Бањалука, 9-13. јула 2009.

[2] Мирјана Радојичић, *Историја у кривом огледалу: Невладине организације Србије и политика интерпретирања скорије јужнословенске прошлости*, Институт за политичке студије, Београд 2009, стр. 196; види и мој приказ ове књиге: http://www.nspm.rs/prika_zi/umece-difamacije.html

[3] Соња Бисерко, "Сјећање на Сребреницу", у: *Сребреница: сјећање за будућност*, Сарајево 2005, Фондација "Heinrich Bell", регионални уред у Сарајеву; наведено код Радојчић, стр. 27.

[4] Соња Бисерко, "Принудни излазак из кризе", *Хелсиншка повеља*, бр. 60, Београд 2003; Радојчић, исто.

[5] Слободан Антонић, "Српско 'златно доба' између старог и новог мита", *Нова српска политичка мисао*, год. VI (1999), бр. 1-2, стр. 233-254. Чланак је доступан и на:

http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/nspm/1-2/d012/show_html?stdlang=ser_l at

[6] Никола Самарџић, *Данас* 29. јануар 2008, http://www.danas.rs/vesti/dijalog/o_izboru_bi_vseg_i_buduceg.46.html?news_id=80644

[7] Светлана Лукић, *Пешчаник*, 14. март 2008, <http://www.pescanik.net/content/view/50/207/>

[8] Чедомир Јовановић "Полиграф", Б92, 9. мај 2007.
http://www.b92.net/info/emisije/poligraf.php?yyyy=2007&mm=05&nav_id=245878.

[9] Чедомир Јовановић, интервју за *Данас*, 31. јануар - 1. фебруар 2004, стр. III

[10] Чедомир Јовановић, у говору 9. маја 2006, у Београду.
<http://www.be92.mojblog.rs/p-srbiju-u-evropu/25912.html>

[11] Ненад Прокић, «Пешчаник», 7. септембар 2007,
http://www.b92.net/info/emisije/pescanik.php?yyyy=2007&mm=09&nav_id=263314

[12] Никола Самарџић, «Брисел у Сибиру», *Данас*, 29. мај 2007; http://www.danas.rs/vesti/dijalog/brisel_u_sibiru.46.html?news_id=112100
Приступљено 4. августа 2007.

[13] Чедомир Јовановић, интервју у *Политици*, 21. фебруар 2004, стр. А8.

[14] Никола Самарџић: »`Демократија пуштена с ланца`: уместо поговора«, у књизи Небојше А. Поповића и Косте Николића: *Војислав Коштуница – једна каријера*. Београд 2006: Yukom.

[15] <http://www.pescanik.net/content/view/730/78/>

[16] <http://www.helsinki.org.yu/serbian/doc/lzvestaj2006.pdf>, стр. 35.

[17] <http://www.pescanik.net/content/view/1303/206/>

[18] <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/t53862.sr.html>

[19] <http://www.b92.net/specijal/sajmiste/video.php> 1. део, 36:20;

[20] Исто, 36:50.

[21] Исто, 37:00.

[22] Латинка Перовић, *Пешчаник*, 30. 11. 2006, www.pescanik.net/content/view/1169/206/

[23] Дубравка Стојановић, "*Steeplechase*, Политичка култура као препрека модернизације Србије", у књизи *Снага личне одговорности: пријатељи о Латинки Перовић*, [група аутора], Београд : Хелсиншки одбор за људска права у Србији, 2008, стр. 188-201. Књига је доступна на адреси:
<http://www.helsinki.org.yu/serbian/doc/Svedocanstva%2032.pdf>

[24] Исто, стр. 188.

[25] Исто, стр. 189.

[26] Исто.

[27] Исто, стр. 189-190.

[28] Исто, стр. 198.

[29] Исто, стр. 198-199.

[30] Идеју за ову слику дао је Станко Богдановић.